

Instytut Polski w Kijowie
Towarzystwo naukowe historii dyplomacji oraz stosunków międzynarodowych
Instytut Historii Ukrainy Narodowej Akademii Nauk Ukrainy

UKRAINA I POLSKA: DROGI RELACJI MIĘDZYPAŃSTWOWYCH

zbiór artykułów naukowych z okazji 100-lecia
nawiązania polsko-ukraińskich stosunków
dyplomatycznych

Kijów 2019

Ihor Sribniak

doktor nauk historycznych, profesor
(Uniwersytet Kijowski im. Borysa Hrinchenki)

**KALISZ – CENTRUM ŻYCIA SPOŁECZNO-
POLITYCZNEGO UKRAIŃSKICH KOMBATANTÓW
W POLSCE (W PIERWSZEJ POŁOWIE LAT 20.):
NA PODSTAWIE NOWO ODKRYTYCH MATERIAŁÓW
Z POLSKICH I UKRAIŃSKICH ARCHIWÓW**

Na pierwszy rzut oka, historiografia danego zjawiska jest dostatecznie obszerna, ponieważ jej opracowaniem, zarówno polscy, jak i ukraińscy historycy, zajęli się jeszcze w latach 90. Jedną z pierwszych prac poświęconych tej problematyce był krótki popularnonaukowy zarys historii Kalisza, w którym znalazła się ogólna charakterystyka niektórych aspektów kulturalno-oświatowej i wydawniczej działalności ukraińskich wojskowych w Kaliszu, a także niezbyt obszerna informacja na temat osiągnięć, twórczych i społecznych, ośrodków stworzonych przez ukraińskich żołnierzy, zarówno w czasie internowania, jaki i po utworzeniu tutaj Ukraińskiej Stanicy¹. Jednakże rekonstruując obozową codzienność Ukraińców z tego obozu, autor zarysu prawie w ogóle nie wykorzystywał źródeł archiwalnych, co w znacznej mierze uszczupliło bazę źródłową jego badań.

Prawie równocześnie do badań na temat tego obozu przystąpili i inni badacze, efektem czego stały się publikacje E. Wiszki² i Z.

¹ Kolańczuk A. Internowani żołnierze Armii UNR w Kaliszu 1920-1939. Kalisz-Przemysł-Lwów, 1995. 96 s.

² Wiszka E. Prasa obozowa żołnierzy Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej internowanych w Kaliszu i Szczypiornie w latach 1920-1924 // Rocznik Kaliski. Kalisz, 1996-1997. T. XXVI. S. 153-170.

Karpusa³. W tym samym roku drukiem ukazała się książka „Obезbroјена, але нескорена”⁴ („Rozbroјona, lecz niepokonana”) przygotowana na bazie rozprawy doktorskiej autora niniejszego artykułu⁵. Problemowi pobytu Armii URL w Polsce poświęcił również jeden z rozdziałów swojej monografii M. Pawlenko⁶. W 2000 roku do obozowej i poobozowej historii ukraińskich kombatanów w Polsce (a w szczególności w Kaliszu) powrócił znów A. Kolańczuk, który przygotował i opublikował osobną monografię na temat ich losów w latach międzywojennych⁷.

Największy wkład w badania nad historią „Ukraińskiej Stаницы” w Kaliszu został poczyniony dzięki wysiłkom E. Wiszki, którego fundamentalna monografia stała się przełomowym wydarzeniem w pracach na temat warunków życia i losów ukraińskiej emigracji politycznej w Polsce⁸. Następnie warunki, w jakich przebywali internowani w Kaliszu żołnierze ukraińscy i ich losy pozostawały w sferze zainteresowań głównie historyków ukraińskich. W ciągu samego tylko 2018 r. ukazał się drukiem cały szereg artykułów, w których poruszane były różne aspekty życia i działalności internowanych w Kaliszu ukraińskich żołnierzy⁹.

³ Karpus Z. Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918-1924. Toruń, 1997. 209 s.

⁴ Срібняк І. Обезброена, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921-1924 рр.). Київ-Філадельфія, 1997. 187 с. <http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/19901>

⁵ Срібняк І. Військова діяльність Уряду УНР в екзилі (1921-1923 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 1995. 216 с.

⁶ Павленко М. І. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919-1924 рр.). К., 1999. С.80-174.

⁷ Коляничук О. Українська військова еміграція у Польщі 1920-1939 рр. Львів, 2000. 276 с.

⁸ Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920-1939. Toruń, 2004. 750 s.

⁹ Срібняк І. Табір інтернованих Військ УНР у Каліші, Польща (перша половина 1921 р.): моральний стан старшинства та заходи з його нормалізації // Емінак: науковий

Jednakże pojawienie się wszystkich tych publikacji w żaden sposób nie wskazywało na ostateczny status zakończenia badań nad danym tematem, ponieważ na opracowanie i włączenie do obiegu naukowego oczekuje wciąż ogromna ilość archiwalnych dokumentów, zgromadzonych, zarówno na Ukrainie, jak i w Polsce. Równie ważnym zadaniem wydaje się być także prezentacja różnych aspektów życia i działalności internowanych żołnierzy Armii URL – zarówno podczas ich pobytu w obozie, jak i w okresie funkcjonowania w Kaliszu „Ukraińskiej Stancji”. W tym celu w załącznikach do artykułu została umieszczona kolekcja fotografii, przechowywana w Bibliotece Ukraińskiej im. Symona Petlury. Owa kolekcja kilka lat wcześniej została przekazana na przechowanie do biblioteki przez Nadię Deszko, rodzice której przez pewien czas przebywali w tym obozie.

щоквартальник. Київ-Миколаїв, 2018. № 1(21) (січень-березень). Т.2. С.42-49 <http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/23661>; його ж. Діяльність «Товариства допомоги для української шкільної молоді в таборах інтернованих в Польщі» (Каліш-Щипіорно) восени 1923 – навесні 1924 рр. // Європейські історичні студії: науковий журнал. К., 2018. № 9. С.145-166 <http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/23487>; його ж. Створення та діяльність Електротехнічної школи у таборі інтернованих Військ УНР (Каліш, Польща, 1921–1922 рр.) // Емінак: науковий щоквартальник. Київ-Миколаїв, 2018. № 3(23). Т.2. С.41-45 <http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/24773>; його ж. «Ганебна пропозиція повернутися до Батьківщини...»: оголошення більшовицькою дипломатією амністій в таборі інтернованих вояків-українців Каліш, Польща (1922 р.) // Європейські історичні студії: науковий журнал. К., 2018. № 11. С.241–253 <http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/24919>; його ж. Перебування інтернованих вояків-українців у таборі Каліш, 1923 р. (за матеріалами часопису «Український Сурмач») // Історичні джерела в українському інформаційному й освітньому просторі: верифікація та інтерпретація: монографія / Наук. ред. проф. О.О.Салати. Вінниця, 2018. С.159–174 <http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/26416>; Срібняк І., Срібняк М. «Змога пережити естетичну насолоду...» (діяльність театральньо-мистецьких осередків у Каліському таборі інтернованих Військ УНР у Польщі, 1921–1923 рр.) // Арт-простір. К., 2018. № 3. С.32–39. <http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/26866>.

Koncentrowanie ukraińskich żołnierzy w obozie numer 10 (Kalisz) rozpoczęło się już 6 grudnia 1920 r., ale dopiero 15 stycznia 1921 r. w obozie ostatecznie została zgromadzona większość składu osobowego, przydzielonych do obozu 2. Wołyńskiej i 3. Żelaznej dywizji Strzelców Armii URL. Pierwsze dni pobytu żołnierzy w obozie wiązały się ze znacznymi problemami – głównym był brak ogrzewania w barakach, w skutek którego starszych sierżantów i kozaków zachorowała. Przyjazd kolejnych grup żołnierzy, a także znacznej ilości kobiet i dzieci wydłużył listę problemów – głównie związanych z zakwaterowaniem, ponieważ dla niektórych zabrakło miejsca w barakach. Stanem na dzień 20 stycznia 1921 r. w obozie przebywało 3099 starszych sierżantów i kozaków, ale pilnym zadaniem było zgromadzanie w tym obozie wszystkich oddziałów wspomnianych dywizji, które nadal znajdowały się w Wadowicach i Aleksandrowie (ogółem – 1300 żołnierzy)¹⁰. Zachowując swoje struktury i sztaby, wspomniane dywizje zostały połączone w jedną grupę internowanych wojsk URL, zwierzchnikiem której wyznaczony został dowódca 3. Dywizji sztabu generalnego, generał-chorąży Ołeksandr Udowyczenko.

Obóz Kalisz został zlokalizowany w odległości 4-5 km od miasta o tej samej nazwie i zajmował piaszczysty teren, którego powierzchnia wynosiła 8,5 ha. Teren obozu z trzech stron został otoczony ogrodzeniem z drutu kolczastego, wysokości 2,8 m, z czwartej strony obszar obozu wyznaczały zadaszenia i wiaty, w których znajdowały się obozowe stajnie, zapasy i narzędzia. Cały teren obozu zabudowany był ocieplonymi drewnianymi baraka-

¹⁰ Українська революція. Документи 1919–1921 / Ред. Т. Гунчак. Нью-Йорк, 1984. С. 427.

mi, wyposażonymi w elektryczne oświetlenie oraz wentylację, wewnątrz umieszczono jedno- lub dwupiętrowe prycze. Każdy barak był z zewnątrz pomalowany i posiadał żeliwny piec (opalaný węglem). Oboz posiadał również całą infrastrukturę niezbędną do przebywania w nim znacznej ilości żołnierzy: łaźnię, pompę wraz z wieżą ciśnień, własną elektrownię, kuchnię, teatr oraz budynki gospodarcze¹¹.

Po początkowo trudnych początkach, życie codzienne osób przebywających w obozie stopniowo normalizowało się – starsi sierżanci otrzymali pozwolenie na opuszczanie obozu i załatwianie poza nim różnych spraw, związanych z opieką medyczną lub z zakupem niezbędnych rzeczy, żonaci żołnierze wraz z rodzinami mogli mieszkać w wynajmowanych mieszkaniach lub innych lokalach. 27 grudnia 1920 r. w Kaliszu otwarty został klub sierżancki, w którym można było kupić większość niezbędnych w obozie rzeczy¹². Część baraku „teatralnego” została przeznaczona na zebrania starszych sierżantów oraz pod obozową cerkiew (w styczniu 1921 r. pracowali w niej dwaj prawosławni duchowni). Cerkiew została wyposażona przez samych internowanych, którzy zbudowali i ozdobili ikonostas oraz namalowali ikony¹³.

Ale pomimo tego, warunki życia ukraińskich żołnierzy w obozie pozostawały dosyć trudne, w skutek czego część oficerów – głównie z grupy dawnych żołnierzy wojsk denikińskich – była

¹¹ Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu (ZNiO), Dz. Rękopisów, sygn. akc. 22/53/1. «Відчит про командировку в організаційних справах міністерства преси й пропаганди в районі Ченстохова і Каліша» від 21 січня 1921 р., адресований міністру згаданого відомства Уряду УНР О.Ковалевському.

¹² Левицький В. В «союзницьких» таборах для полонених та інтернованих // Свобода. Джерсі-сіті, 1934. 21 вересня. Ч.221. С.2; 22 вересня. Ч.222. С.2.

¹³ ZNiO, Dz. Rękopisów, sygn. akc. 22/53/1.

zupełnie zdemoralizowana przez problemy życia obozowego. „Nadzwyczaj niski poziom kultury starszych sierżantów z obozu” zauważył również nieznany urzędnik ministerstwa prasy i propagandy URL, zdaniem którego ukraińscy sierżanci prezentowali sobą „w znacznej mierze zdemoralizowaną masę bez żadnych moralnych pryncypiów”. Należało z nimi „natychmiast rozpocząć ciężką pracę, aby nadać im „ludzką postać”, co było „tym trudniejsze, że na sierżantów, ich słowa, ich czyny – patrzy kozactwo, naśladuje ich i przez to, samo ulega demoralizacji”¹⁴.

Jednakże ta determinacja, z jaką reagował sztab całego zgrupowania i osobiście jej zwierzchnik generał O. Udowyczenko na wszystkie przejawy niegodnego i antypaństwowego zachowania niektórych oficerów – pozwalała oczekiwać na rychłe „ozdrowienie” korpusu starszych sierżantów Armii URL. Natomiast dużo lepsze nastroje panowały wśród kozactwa i żołnierzy niższych rangą w Kaliszu – większość z nich pałała chęcią „bicia bolszewików”. Właśnie te grupy żołnierzy ukraińskich prezentowały w tym czasie wysoki poziom konsolidacji oraz oddania idei narodowej pod flagą URL.

Poza tym obozowa rzeczywistość wciąż doskwierała części internowanych, obierając im i tak skromny już zapas sił witalnych. We wspomnieniach jednego z internowanych – „smutek i żal ogarniają cię zupełnie. Młodość wymaga życia w pełni, na wolności, z pożytkiem dla swoich, a ty otumaniony tutaj za drutami, ogłupiasz się różnymi nadziejami, i co będzie, kiedy one rozwieją się jak dmuchawiec w polu na wietrze?” Poprzez niemożność wytrzymania przez niektórych z żołnierzy obozowej

¹⁴ ZNiO, Dz. Rękopisów, sygn. akc. 22/53/1.

izolacji – „obozowy szpital zapełnia się chorymi”, bo „jeszcze wczoraj, będący na łonie natury, zdrowi bojownicy – teraz zapadają na dolegliwości płucne. Tęsknota człowieka stepu za ojczystym krajem umożliwia i przyspiesza rozpoczęcie nieuchronnego, obozowego, śmiertelnego żniwa [...] Straszliwa wyrwa – udręka [...] rozrywa strzeleckie serce”¹⁵.

Należy zaznaczyć, że sytuacja opieki medycznej internowanych była całkowicie zadowalająca, ponieważ wszyscy oni byli objęci profesjonalną opieką lekarską. Od samego początku działania obozu, uruchomiono tam obozowy szpital z 400 łózkami oraz odpowiednim personelem medycznym (9 lekarzy i 34 pielęgniarki), który był odpowiednio zaopatrzony w leki. Przy szpitalu działało również ambulatorium – polski punkt medyczny, w którym pracował ukraiński personel. Dzięki jego staraniom wszystkich internowanych zaszczepiono przeciwko cholercie i tyfusowi¹⁶.

Jeszcze jednym ważnym kryterium „jakości” obozowego życia żołnierzy był stan żywienia w obozie, w Kaliszu, jak oceniał nieznanym autor raportu – „Widczytu” („Odczyt”) stworzonego pod koniec stycznia 1921 r. dla ministra prasy i propagandy w rządzie URL O. Kowalewskiego – „wyżywienie starszych sierżantów i kozaków [...] było odpowiednie”¹⁷. Otrzymując jednakową ilość żywności, internowani w tym obozie – w odróżnieniu od innych obozów internowanych wojsk URL – odżywiali się znacznie lepiej, zabezpieczając swoje podstawowe potrzeby. „Sekret” polegał na tym, że polska administracja dostarczała nieprzetworzone, su-

¹⁵ Левицький В. В «союзницьких» таборях для полонених та інтернованих // Свобода. Джерсі-сіті, 1934. 24 вересня. Ч.223. С.2.

¹⁶ Zakład ZNiO, Dz. Rękopisów, sygn. akc. 22/53/1.

¹⁷ ZNiO, Dz. Rękopisów, sygn. akc. 22/53/1.

rowe produkty bezpośrednio do obozowej kuchni i dopiero tam wojskowi kucharze przygotowywali z nich wszystkie potrawy.

Za słowami autora cytowanego już raportu, cztery razy jadł on obiad w Kaliszu, otrzymując „zupę fasolową, z ziemniakami, mięsem, burakami i świeżą kapustą” przy czym jej „jedna porcja odpowiadała około dwóm talerzom zupy”. Drugim daniem na obiad było „pół funta (200g – aut.) smażonego mięsa w sosie z mąki, polanym topionym smalcem, raz podano również dodatek do mięsa – krojone kawałki ciasta, polane tłuszczem”. Urzędnik donosił również na temat śniadań oraz kolacji: „rano i wieczorem wydawana jest kawa oraz do 1 funta (440-450g – aut.) marmolady na 4 osoby. Chleba wydaje się 1 funt na dobę”¹⁸.

Należy zaznaczyć, że ukraińskie dowództwo również doкладаło wszelkich starań, aby urozmaicić dietę internowanych – przeznaczając, pochodzące z działalności teatru i obozowego sklepiku, pieniądze na zakup warzyw, które nie były dostarczane przez polską administrację. Oprócz tego, na polepszenie żywienia przeznaczano również pewne sumy z budżetów dywizji¹⁹. Fakt ten został szczególnie podkreślony przez pełnomocnika wojskowo-sanitarnego departamentu Ministerstwa Spraw Wojskowych URL, który w raporcie do wiceministra ochrony zdrowia URL informował o dotrzymywaniu przez polskie władze norm co do ilości wydawanego „chleba, mięsa, tłuszczów, kasz, naci” oraz o dodatkowych staraniach dowództwa zgrupowania, co do urozmaicenia diety internowanych²⁰.

¹⁸ ZNiO, Dz. Rękopisów, sygn. akc. 22/53/1.

¹⁹ CPAOWU. Zb. 1078. Op. 2. Spr. 200. Ark. 76.

²⁰ CPAOWU. Zb. 2562. Op. 1. Spr. 32. Ark. 109.

Życie w obozie powoli polepszało się, chociaż te zmiany prawie zawsze wymagały znacznych wysiłków. Skrajnie koniecznym w warunkach obozowych było wznowienie szkolenia wojskowego żołnierzy, w szczególności zaś organizacja codziennych, porannych i wieczornych ćwiczeń. Główną przeszkodą ku temu, była niechęć większości starszych sierżantów do ich wykonywania w obecności kozaków, którzy ćwiczyli na tym samym placu pod dowództwem swoich przełożonych. W tej sytuacji generał O. Udowyczenko kilkurazowo wykonywał różne ćwiczenia na placu, dając w ten sposób osobisty przykład ogółowi żołnierzy. W ten sposób, w końcu udało mu się przekonać żołnierzy podporządkowanej mu dywizji i w rezultacie ćwiczenia wykonywali już wszyscy, bez wyjątku żołnierze²¹.

Ale bardzo często na zawadzie w realizacji planów dowództwa internowanych stawała obozowa rzeczywistość. Już w marcu 1921 r. sytuacja zaopatrzenia zmieniła się znacząco, gdyż polskie władze przestały przestrzegać ustalonych norm, co do zaopatrzenia ukraińskich żołnierzy w prowiant, oraz często ograniczały wydawanie węgla do ogrzewania baraków. Aby podtrzymać na duchu internowanych, 2 kwietnia 1921 r., Kalisz odwiedził S. Petlura, co miało wielki wpływ na konsolidację żołnierzy. Oprócz tego – następnego dnia – kozakom i pozostałym żołnierzom, po raz pierwszy od momentu internowania, wypłacono pieniądze. Każdemu ze starszych sierżantów – 750 polskich marek, każdemu kozakowi – 250 marek. Było to tym bardziej istotne, że znaczna ich większość, wydała wszystkie swoje oszczędności (jeśli takowe posiadała) i nie otrzymywała wsparcia finansowego od rządu przez kilka kolejnych

²¹ ZNiO, Dz. Rękopisów, sygn. akc. 22/53/1.

miesiący, nie mogąc pozwolić sobie na zakup najpotrzebniejszych nawet rzeczy. W tej sytuacji szczególnie cierpieli na tym niektórzy posiadający rodziny sierżanci, którzy mając prawo mieszkania poza obozem, nie mogli z niego skorzystać²².

Ważnym wydarzeniem dla obozu stał się przyjazd do Kalisza marszałka J. Piłsudskiego (14 maja 1921 r.). Następnego dnia oglądał on wystawione z tej okazji 2 i 3. dywizję strzelecką i Ochronę Głównego Atamana, po czym oddziały te przemaszerowały przed nim. J. Piłsudski odwiedził również niektóre baraki (m.in. barak starszych sierżantów 3. dywizji), park techniczny 2. dywizji, obejrzał obozową cerkiew. Gość kilkakrotnie wyraził zadowolenie z tego, co zobaczył i wyraził życzenie, aby fakt jego wizyty w obozie pozostał w tajemnicy. J. Piłsudski był także w studiu artystycznym i obozowym teatrze, gdzie „grupa żon internowanych Ukraińców podarowała gościowi bukiet kwiatów, a grupa teatralna i obozowi chórzyci powitali go chlebem i solą”. Chór zaśpiewał J. Piłsudskiemu szereg pieśni, a uczniowie szkoły tańców narodowych wykonali kilka numerów tanecznych²³.

Jednym z najpoważniejszych wyzwań dla dowództwa zgrupowania internowanej Armii URL w Kaliszu, w drugiej połowie maja 1921 r. stał się znaczny wzrost ilości dezertarów, którzy porzucali obóz i udawali się do Niemiec i Austrii. Większość dezertarów zmierzała do Niemiec, gdzie istniały dużo większe (niż w Polsce) możliwości znalezienia dobrze płatnej pracy. Znacząco pogorszyły się morale niektórych żołnierzy – otrzymywane rzeczy (w szczególności odzież), były sprzedawane przez kozaków

²² ZNiO, Dz. Rękopisów, sygn. akc. 22/53/1.

²³ CPAOWU. Zb. 1075. Op. 2. Spr. 479. Ark. 1, 35.

za tytoń. Energiczne działania dowództwa i władz URL pozwoliły nieco ograniczyć odpływ internowanych z obozu.

Nadzwyczaj efektywnym środkiem dla uzdrowienia sytuacji w obozie wciąż pozostawała obozowa prasa, która cieszyła się nieustającym popytem wśród internowanych. Po zakupie warsztatu drukarskiego i wyposażeniu drukarni dywizji możliwe stało się rozpoczęcie prac nad przygotowaniem kilku periodyków, nad wydawaniem których pracowały poszczególne oddziały 3. Żelaznej Dywizji Strzeleckiej. Były to m.in. pisma: „Kozacka dumka” (Myśl Kozacka) [pismo 19. kurenia], „Dże-reło” (Źródło) [21. kureń], „Wistnyk” (Kurier) [kureń inżynierijny], „Za Ukrainu” (Za Ukrainę) [pułk konny], „Za drotom” (Za drutami) [szkółka sierżancka].

Drukowano tam również organ prasowy pionu kulturalno-oświatowego wyżej wymienionej dywizji „Zaliznyi strilec” (Żelazny Strzelec) [89 numerów w 1921 r.], komiczno-satyryczne czasopismo „Sycz” (Puszczczyk), dwutygodnik „Nowe Slowo”, dwutygodnik „Weselka” (Tęcza). W niewielkich nakładach (w większości było to 20-30 egz.) wydawano modlitewniki, szereg prac generała P. Szandruka, „Korotka istoria 3. Zaliznoi Dywiziji” (Krótka historia 3. Żelaznej Dywizji) pułkownika H. Czuzewskiego, zbiorki pieśni ludowych, afisze. W nieco większych nakładach (kilkaset egzemplarzy) ukazywały się wojskowe podręczniki, wspomnienia, odezwy, programy, zaproszenia, bilety teatralne i in.²⁴

Kolejnym ważnym instrumentem w kwestii narodowo-patriotycznej mobilizacji internowanych były amatorskie grupy teatralno-artystyczne. Ich występy odgrywały ważną rolę w pod-

²⁴ CPAOWU. Zb. 3525. Op. 1. Spr. 1. Ark. 11.

niesieniu na duchu internowanych, łagodząc ich nostalgiczne uczucia tęsknoty za własnym domem i ojczyzną. Wszystkie te, bez wyjątku, amatorskie wydarzenia artystyczne, były narodowe zarówno w treści, jak i w przekazie i sprzyjały duchowej konsolidacji ukraińskich żołnierzy. Oczywiście działalność obozowych kół teatralnych i chórów oraz wydawanie szeregu publikacji, miały pozytywny skutek, jednak internowani wciąż borykali się z wieloma przeciwnościami.

Szczególnie doskwierał chroniczny brak środków – dowódcy dywizji mogli rozporządzać jedynie nieznacznymi dochodami z działalności obozowych spółdzielni, kantyn oraz funkcjonowania grup teatralnych i chórów. Żołnierze coraz bardziej tracili wiarę w to, że dowództwo będzie zdolne to zmienić, ponieważ rząd, na wszystkie prośby i apele, odpowiadał jedynie samymi obietnicami. Aby wesprzeć internowanych i dodać im otuchy do dalszej walki – do obozu znów zawitał S. Petlura (21 lipca 1921 r., według innych źródeł – 22-24 lipca). Z tej okazji odprawiono mszę, odbyła się uroczysta defilada wojskowa oraz zorganizowano zawody sportowe.

Jesienią 1921 r. wielkie nadzieje internowani wiązali z przygotowaniem do ogólnoukraińskiego powstania, planowanego przez Partyzancko-Powstańczy Sztab J. Tiutiunnyka. Z tego powodu, (począwszy od wiosny tego roku) z obozu, za rekomendacją dowództwa dywizji, wysyłano starszych sierżantów – organizatorów, którzy byli odpowiednio przypisywani do różnych zgrupowań i okręgów powstańczych. Lecz ogólna klęska zrywu determinowała przyszłe pozycje większości żołnierzy – porażka II pochodu zimowego skutkowałą wnioskiem, że tym razem bol-

szewcicy okazali się silniejsi, dlatego na pierwszy plan wysuwała się konieczność adaptacji do pobytu na emigracji.

Pod koniec 1921 r. sytuacja w obozie pogorszyła się, co stwierdziła zewnętrzna kontrola, przeprowadzona w tym czasie przez generała-inspektora Armii URL O. Udowyczenka. W jednym ze swoich raportów dla ministra wojska rządu URL (w tym czasie) A. Wowka, konstatował on jako zwyczajne zjawisko, braki w dostawach racji żywnościowych, chłód w barakach, brak odpowiedniej zimowej odzieży u niektórych z przybyłych z Ukrainy powstańców, a także znaczące pogorszenie się sytuacji sanitarno-epidemiologicznej obozu²⁵.

Ponadto – na początku 1922 r., ze względu na kryzys ekonomiczny w Polsce, internowane w Kaliszu oddziały Armii URL, znalazły się w nadzwyczaj ciężkiej sytuacji spowodowanej prawie całkowitym wstrzymaniem finansowania. Doprowadziło to do tego, że prawie wszystkie sfery działania internowanych w obozach żołnierzy zostały tymczasowo sparaliżowane. Poza niewielkimi wyjątkami, prawie wszystkie szkolenia wojskowe oraz zajęcia edukacyjne zostały na jakiś czas wstrzymane. I dopiero wiosna pozwoliła nieco odetchnąć żołnierzom. Dodatkowo, z jej nadejściem i w związku z początkiem prac polowych, wzrosło zapotrzebowanie na ręce do pracy, dzięki czemu możliwe stało się organizowanie wyjazdów chętnych do pracy grup żołnierzy.

Jednocześnie dano internowanym pewne możliwości zarabiania w samym obozie, kiedy, dzięki staraniom komendantury zostały założone warsztaty: szewski, rymarski (wytwarzanie produktów ze skóry – aut.) i krawiecki, wyposażone we wszyst-

²⁵ CPAOWU. Zb. 1075. Op. 2. Spr. 827. Ark. 44.

kie konieczne sprzęty (14 maszyn do szycia, dwa warsztaty szewskie i jeden rymarski). Realizowały one zamówienia dla polskiej załogi obozu, przy czym 50% dochodów przekazywano jego założycielowi (Ministerstwu Spraw Wewnętrznych Polski), reszta zaś była przeznaczana na wynagrodzenie pracowników warsztatów²⁶. Zakładano, że po odliczeniu wszystkich kosztów wyposażenia warsztatów, zostaną one przekazane pod zarząd dowództwa internowanych Wojsk URL.

Jednakże sytuacja żywnościowa i warunki życia w obozie pozostawały trudne, dodatkowo – półtoraroczny pobyt w kaliskim obozie internowanych żołnierzy ukraińskich, w znaczny sposób wyczerpał zapas ich sił „duchowych i moralnych”, a chroniczny niedostatek podstawowych rzeczy (odzieży, obuwia, mydła), niedostateczne odżywianie i bezradność związana z długotrwałym pobytem „za drutami” zmuszały do zastanowienia się nad przyszłymi perspektywami. W 1922 r. dodatkiem do ich codziennych kłopotów stały się większe problemy innego charakteru, a były to przyjazd i ogłoszenie przez przedstawicieli bolszewików dwóch amnestii (w marcu i kwietniu oraz we wrześniu i październiku 1922 r.). Wymagało to zaangażowania wszelkich „moralnych sił” żołnierzy, wyczerpanych trudnymi warunkami życia w obozie i brakiem jakichkolwiek zmian na lepsze.

W ramach realizacji polsko-radzieckich umów dwustronnych w 1922 r. Kalisz dwukrotnie odwiedzali bolszewicki dyplomaci, w celu poinformowania internowanych o ogłoszonej przez Moskwę amnestii oraz przeprowadzenia wśród nich wywiadu, co do chęci skorzystania z niej i wyjazdu na Ukrainę. Prawie roczna

²⁶ CPAOWU. Zb. 2439. Op. 1. Spr. 34. Ark. 225.

działalność bolszewickich dyplomatów w Polsce, doprowadziła do „upolowania” przez nią ponad 1400 Ukraińców, którzy wyjechali do USSR w okresie od 1 czerwca 1922 do 1 stycznia 1923 r.²⁷ Był to, bez wątpliwości, bolesny cios dla internowanej Armii URL, której stan zmniejszał się gwałtownie z różnych przyczyn. Ta podstępna praktyka radzieckich „myśliwych” trwała i w następnym roku – zgodnie z wiedzą posiadaną przez polskiego badacza Z. Karpusa, w 1923 r. z repatriacji w Polsce skorzystało blisko 1000 ukraińskich emigrantów, w tym i część internowanych z Kalisza²⁸.

Najważniejszym zdaniem w tej sytuacji stała się organizacja różnorodnych kursów i szkoleń, bo podniesienie poziomu oświaty internowanych znacząco ułatwiał proces socjalizacji internowanych i ich integracji w polskie społeczeństwo. I o ile w 1921 r. kładziono akcent głównie na specjalistyczną wojskową edukację, to po klęsce pochodu zimowego J. Tiutiunnyka zmieniono priorytety – internowanych próbowano przygotować do życia w cywilu, na drodze dania im możliwości zdobycia przydatnych tam umiejętności. Warunkiem tego była szczególnie likwidacja analfabetyzmu wśród kozactwa, wsparcie – w tym finansowe – osób, które nie zdobyły średniego wykształcenia, w celu umożliwienia im dostania się do szkół wyższych w Polsce i Czechosłowacji.

Ogromne znaczenie miała również działalność Gimnazjum im. Tarasa Szewczenki, które zostało założone na podstawie decyzji podjętej jeszcze 19 kwietnia 1921 r. podczas posiedzenia instruktorów narodowo-oświatowych pododdziałów 2. Wołyńskiej

²⁷ CPAOWU. Zb. 4. Op. 1. Spr. 15. Ark. 150.

²⁸ Karpus Z. Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918-1924. Toruń, 1997. S.131.

Dywizji Strzeleckiej, na którym omawiano kwestie podniesienia poziomu oświaty internowanych w Kaliszu żołnierzy. Pomimo różnorodnych kłopotów codziennego obozowego życia, 23 marca 1924 r., gimnazjum opuścili pierwsi absolwenci – maturzyści²⁹.

Swoją sukces, prawie wszystkie ośrodki oświatowe w Kaliszu powinny zawdzięczać wszechstronnej i szczodrej pomocy, która była im udzielana przez organizacje charytatywne (przede wszystkim – YMCA³⁰ i BRC³¹). I o ile druga z nich zwracała swoją uwagę głównie „na kwestie materialne, pomagała przede wszystkim kobietom i dzieciom, wydając śniadania, żywność, odzież [...] i nie zajmowała się kwestiami kultury”, to YMCA przeciwnie, „nie odmawiając pomocy materialnej, szczególnie chorym, zwracała jednak uwagę głównie na możliwość wspierania na duchu i dlatego działania kulturalno-oświatowe zajmowały czołową pozycję”³².

Obozowe YMCA zrobiło szczególnie wiele w kwestii usprawnienia działania gimnazjum w Kaliszu, a także dla zapewnienia prowadzenia kursów agronomicznych, elektrotechnicznych, językowych oraz kursów księgowości i wykładów z zakresu pszczelarstwa. Pomoc ta przejawiała się w formie darów, w postaci zeszytów, przyborów szkolnych, podręczników oraz wsparcia finansowego kadry szkół i kursów, a także odpowiedniego wyposażania pomieszczeń, w których odbywały się te zajęcia.

²⁹ CPAOWU. Zb. 4007. Op. 1. Spr. 17. Ark. 38

³⁰ Young Men's Christian Association (YMCA) – Związek Chrześcijańskiej Młodzieży Męskiej, amerykańska organizacja charytatywna, która dostarczała pomoc humanitarną w wielu europejskich krajach, w tym udzielała pomocy jeńcom i internowanym w obozach w Polsce.

³¹ British Committee for Refugees (BCR) – Brytyjski Komitet ds. Uchodźców, organizacja charytatywna, która dostarczała pomoc humanitarną w wielu europejskich krajach, w tym udzielała pomocy jeńcom i internowanym w obozach w Polsce.

³² Ш.І. Благодійні чужоземні організації та шкільно-просвітня діяльність в таборах інтернованих Українців в Польщі // Український Сурмач. Шципіорно, 1923. 6 травня. Ч.51-52. С.7.

Ostatecznie, pomoc YMCA była nie jedynym (choć bardzo znaczącym) źródłem finansowania kulturalnych i humanitarnych potrzeb internowanych. Instytucje takie jak Ukraiński Komitet Centralny, Towarzystwo Pomocy Wychodźcom z Ukrainy, Ukraińska Akademicka Społeczność w Podiebradach, Towarzystwo Studentów w Brnie, Ukraińska Kapela Narodowa O. Koszycia, a także osoby prywatne przekazywały znaczne datki, dzięki czemu obozowe ośrodki kulturalno-oświatowe mogły kontynuować swą niezwykle ważną misję. Swój wkład we wspieranie internowanych miały także obozowe spółdzielnie, przedsiębiorstwa i sklepy, założone przez samych internowanych, którzy część własnych dochodów przeznaczali na cele kulturalno-oświatowe.

Dzięki tej pomocy internowani byli w stanie adaptować się do nowych warunków życia, i po likwidacji obozu (1 sierpnia 1924 r.) znaczna ich część osiedliła się w różnych częściach Polski, inni wyjechali uczyć się do Towarzystwa Studentów w Brnie albo do pracy do Francji. Część terenu byłego obozu została przekazana na użytkowanie byłym internowanym (tym ze statusem emigrantów politycznych), dla których została tu stworzona Ukraińska Stanica³³. Już w warunkach cywilnych, mieszkali w niej ukraińscy kombatanCI w podeszłym wieku, a także członkowie ich rodzin, korzystając przy tym z niewielkiej pomocy finansowej państwa polskiego³⁴.

Tak więc od samego początku swojego istnienia obóz w Kaliszu wyróżniał się, ponieważ przybywały tutaj dwa najlepsze

³³ Zob. więcej: Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920-1939. Toruń, 2004. 750 s.

³⁴ Zob. więcej: Руккас А. Польська фінансова підтримка еміграційного уряду Української Народної Республіки // Історія та історіографія в Європі. Вип. 4: Німецько-французькі та українсько-польські взаємини у ХХ столітті / ред. А. Руккас. К., 2006. С. 83-104.

pod względem wojskowo-organizacyjnym oddziały Armii URL (2. Wołyńska i 3. Żelazna Dywizja Strzelców). Poza tym, dowodzący Żelazną Dywizją i zwierzchnik internowanego w Kaliszu zgrupowania wojsk, generał-chorąży O. Udowyczenko, nawiązał przyjazne oficjalne kontakty z polską komendanturą obozu, co pozwoliło mu przeważnie skutecznie rozwiązywać większość problemów, związanych z działalnością i życiem codziennym internowanych. Z kolei polscy komendanci (komisarze) obozu Kalisz zawsze okazywali swoją przychyłność względem internowanych Ukraińców, „idąc na rękę” dowództwu zgrupowania. Dzięki efektywnej pracy załogi obozu, w Kaliszu nieco lepsze było zarówno wyżywienie jak i ogólne warunki życia internowanych, chociaż dotyczyło to głównie cieplejszych okresów w roku, kiedy to zjawiała się możliwość urozmaicenia skromnych racji żywieniowych internowanych.

Jednakże teza, że Kalisz był w jakiś sposób faworyzowany, nie znajduje żadnego potwierdzenia. Obóz pozostawał obozem – z wszelkimi niedogodnościami obozowego życia, jednakże, dzięki staraniom dowództwa zgrupowania, maksymalnie uregulowanego (o ile było to możliwe w owych warunkach). Najlepsze czasy dla internowanych nastąpiły wtedy, kiedy mieli oni możliwość pracy na różnych stanowiskach poza obozem, otrzymując za to odpowiednie wynagrodzenie. Tylko dzięki środkom zarobionym wiosną i latem, internowani mogli polepszyć żywienie, choć już na zakup pojedynczych nawet ubrań, często nie wystarczało im pieniędzy.

Najważniejsze było to, że mieszkańcy obozu w przeważającej większości konsekwentnie wciąż wyznawali narodowowyzwo-

leńcze idee, pozostając wiernymi swojej przysiędze oraz rządowi URL, a także dzielnie znosząc wszelkie przeciwności obozowego życia. Przez cały okres internowania (grudzień 1920 – lipiec 1924 r.) obóz żył własnym życiem, pielęgnując, dzięki działalności kół artystycznych i innych organizacji, wartości i kulturę narodową. Swoją pracę kontynuowały w obozie różne instytucje oświatowe, co stało się możliwe dzięki pomocy międzynarodowych organizacji charytatywnych, Ukraińców z Galicji, dochodem z działalności obozowych przedsiębiorstw i. in.

Dzięki wspomnianej pomocy humanitarnej internowani byli w stanie adaptować się do nowych warunków życia na obczyźnie, niektórzy z nich zdobyli nowy zawód i mogli znaleźć pracę. W centrum uwagi internowanych znalazło się również dbanie o potrzeby kobiet, dzieci i inwalidów, którzy również próbowali znaleźć pracę w otwartych w obozie warsztatach. W ciągu całego okresu międzywojennego, Kalisz pozostawał centrum wojskowej organizacji ukraińskich kombatantów, w którym skupiona była znaczna część weteranów Armii URL, z których niektórzy wzięli aktywny udział w walce z „czerwoną Moskwą” już podczas II wojny światowej.